

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи..., с. 34—132; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелено-будинская проблема, с. 65—85.

¹⁵ Šramko B. A. Der Ackerbau bei den Stämmen Skytiens im 7—3. Jh. v. u. Z. — Slov. archeol. Bratislava, 1973, Bd 21, S. 147—166.

¹⁶ Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточно-европейской Лесостепи в раннем железном веке. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

¹⁷ Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи..., с. 34—132.

¹⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975, с. 187.

¹⁹ Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции. — АО 1979. г. М., 1980, с. 251—252; Буйнов Ю. В. О хозяйстве племен бондарихинской культуры. — Вісн. ХДУ. Історія, 1980, № 201, вип. 12, с. 94.

²⁰ Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжки скифского времени — В кн.: Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984, с. 251—255.

²¹ Цалкин В. И. Указ. соч., с. 3—107.

²² Черненко Е. В. Скифо-персидская война. — Киев, 1984, с. 94—95.

Н. Л. ГРАЧ

Нова пам'ятка елліністичного часу з Німфею

У 1982 р. при розкопках боспорського міста Німфея в шарі елліністичного часу трапився винятковий матеріал. Це поліхромна штукатурка, що відвалилася зі стіни приміщення, яке входило до архітектурного комплексу культового призначення. Площа оштукатуреної стіни становила близько 15 м², при цьому значна частина її поверхні була вкрита різними графічними рисунками, знаками і написами¹.

Архітектурний комплекс, де виявлено цю знахідку, не досліджений остаточно. Про відношення його до культової сфери життя міста свідчать виявлені кам'яні вівтарні споруди та велика кількість вотивного матеріалу. Святилище з розміщенням на плато та композицією, за плануванням та конструкцією не має аналогій.

Це була чимала будівля, споруджена на трьох терасах крутого схилу, повернутого до моря, точніше, до гавані (рис. 1). Час існування її — перша половина III ст. до н. е. Згодом з невідомих причин будівля була зруйнована, капітально перебудована (неодноразово) і, очевидно, втратила свої первісні функції. В пізньоелліністичний час схил використовувався для смітника, в результаті чого на руїнах будівлі з'явився товстий шар ґрунту, який досягав разом з делювіальними нагромадженнями (схил більше ніколи не забудувався) 8—10 м.

Незважаючи на добру збереженість будівельних залишків, чому сприяло розміщення святилища на терасах, первісний його вигляд важко відновити. Разом з тим деталі ранньої архітектури, виявлені *in situ* чи у повторному використанні, багато про що говорять. Основою будинку служив високий цокіль з рустованою кладкою; у стінах широко використовувався штучний камінь трьох параметрів; яруси поєднані багатоступінчастими сходами з широкими маршами, складені з тих же блоків, іноді рустованих; на нижньому ярусі зафіксовано кам'яні вівтарі різних конструкцій; на верхній терасі відкрито викладений прямокутними рівними плитами двір з галереєю та величезними цистернами для запасів води. Крім того, трапилися такі елементи парадної архітектури, як канельовані барабани колон, бази під них, профільовані карнизи, рустовані плити, декоративні антефікси і т. д. Сирцева оштукатурена стіна належала одному з приміщень, які оточували викладений плитами двір, звідки вона компактно впала на нижній ярус.

З реставрацією штукатурки відновилося своєрідне барвисте панно, виконане в техніці енкаустики, верх та низ якого у білому кольорі ґрунтовки, хоча місцями простежується майже втрачене зараз рожевувате покриття. Середня частина фрески складалася з п'яти горизонтальних смуг різної висоти. Верхній фриз (висота 30 см), поділений на русти глибокими пурпурними борізками, і являє собою імітацію під плити з кольорового мармуру на сірому фоні, навскіс поставлені рябі,

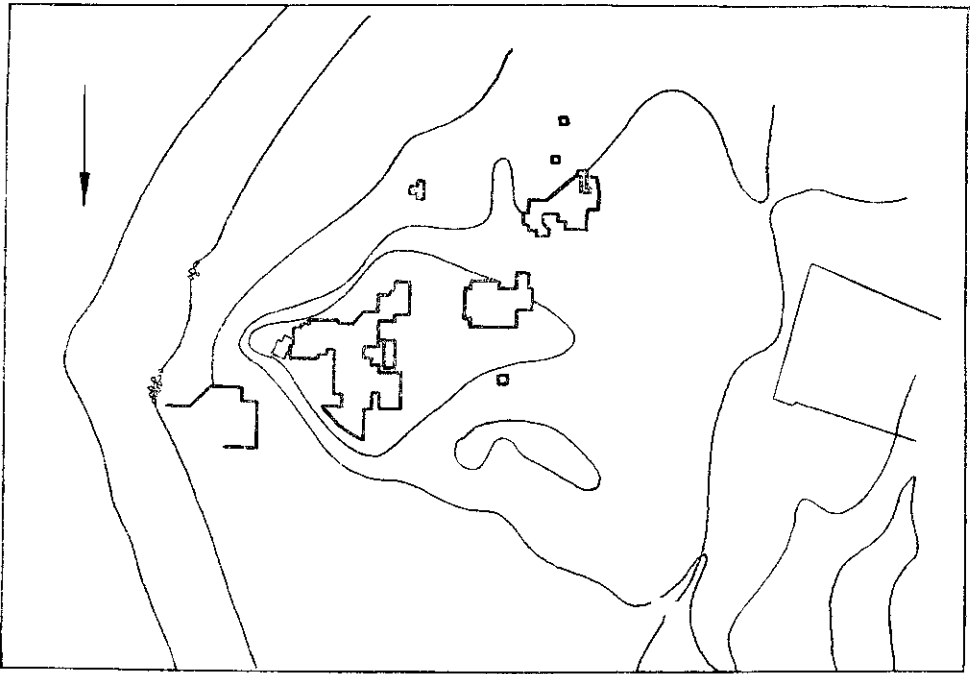

Рис. 1. Схема розміщення розкопів. Ділянка М.

червоні, жовті, сині та білі смужки. Нижче розміщено дві широкі, рівно пофарбовані на ідеально рівній вилощеній підготовці смужки яскраво-жовтого (47 см) та червоного з теракотовим відтінком (41 см) кольорів. Їх роз'єднує вузький (7,5—8 см) барвистий фриз із стилізованим рослинним орнаментом. Далі йде ще одна жовта рівна смуга (16 см), поділена на русти, подібно верхній «мармуровій».

Саме ця частина стіни і вкрита різними рисунками та письмом. Іноді це майстерно виконані зображення тварин, як, наприклад, фігури козлів в геральдичній схемі з третім таким же персонажем, розміщеним внизу, — мотив, явно пов'язаний з якимось східним культом (рис. 2), чи реалістичний рисунок коня, який тягне за собою наче візок-рамку з написом; деякі зображення, навпаки, схематичні, примітивні, майже дитячі начерки — окремі людські фігурки, вершники (рис. 3), різні тварини, сцени полювання і т. д. Серед зображень переважають детально передані парусні воєнні та торгові човни (рис. 4). Їх налічується понад 30.

Численні написи можна поділити на ряд категорій за змістом, жанром та історичним значенням. Тут є пам'ятні записи донаторів, іноді цілими списками, про підношення для святилища; звернення до богів з різних причин; свідчення про віддачу боргів; повідомлення про вихід човнів у відкрите море з зазначенням числа та місяця; окремі імена та оклики: різні вирази, епітафії та віршовані тексти, в тому числі, очевидно, і місцева творчість, при цьому іноді курйозні за змістом згадки про німфейців, про боспорського царя Перісада і т. д. Особливого значення в написах надано іменам богів Афродіти та Аполлона. Ці боги на фоні корабельної тематики в зображенні та змісті багатьох написів, пов'язаних з морем, виступають, безсумнівно, в ролі покровителів мореплавателів.

Стіна записана суцільно і безладно, різними людьми, але, очевидно, за коротким строк. І все ж таки, в написах простежуються два етапи. Спочатку фреска заповнювалася бережно та ретельно: тексти та рисунки розміщувалися на стіні з розрахунком, у певних, добре помітних, місцях — на краю смуги чи в кутку імітованого руста. Де-

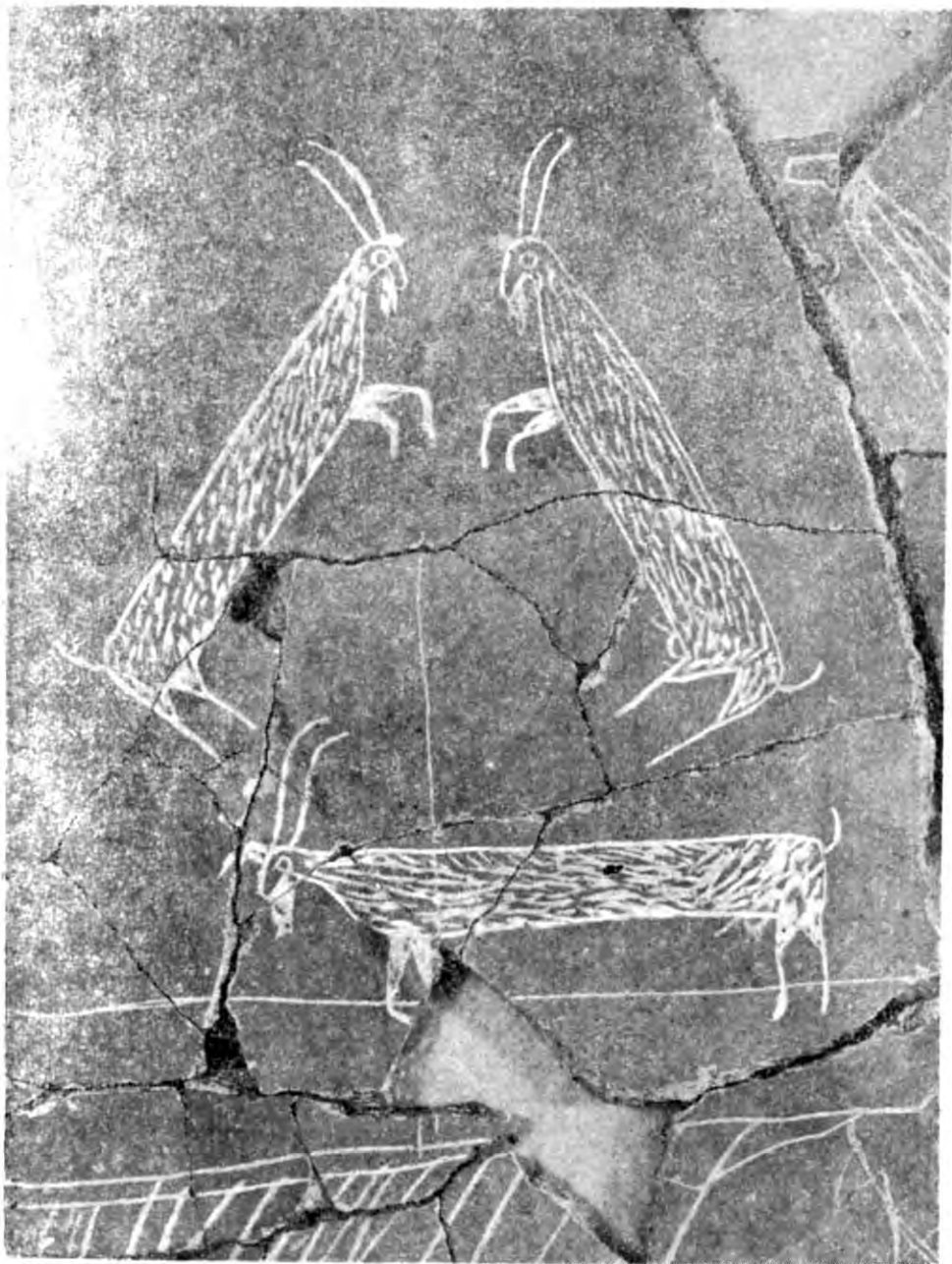

Рис. 2. Козли.

які написи вміщено в рамку, іноді орнаментальну, або ж під останнім рядком мають емблему у вигляді човника. Пізніші рисунки часто перекривають раніші, трапляються випадки, коли одні написи зіпсовані або ретельно затерті, а замість них накреслені інші. Таким чином, в них читаються діалоги, суперечки і навіть сварка.

Німфейська фреска датується супроводжуваним матеріалом, змістом та характером шрифту написів — першою половиною III ст. до н. е., скоріше навіть — його другою чвертю, тобто часом правління боспорського царя Перісада II (284/3—245 рр.), ім'я якого неодноразово фігурує в написах. Підтвердженням достовірності дати є клейма з написами ΒΑΣΙΛΙΚ та ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ на боспорській черепиці та дещо раніше гончарне клеймо з емблемою у вигляді орла на дельфіні

Рис. 3. Вершник і напис.

на синопському екземплярі. Серед залишків черепичної покрівлі, що впала на підлогу приміщення раніше штукатурки, були знайдені уламки ранньоелліністичних мармурових статуй та культового блюда і, що особливо варто уваги, великий фрагмент мармурового вітгара чудового виконання (рис. 5). За характером орнаментального декору і відповідними аналогіями його можна датувати останньою чвертю IV ст. до н. е. Можливо, що до цього часу відноситься і побудова самого святилища.

Значення писемних свідчень, що збереглися на стіні німфейського святилища, важко переоцінити. Кожний напис, окремо взятий і в комплексі, будь він суспільного, релігійного чи приватного значення, дає нам якусь свіжу інформацію з історії Боспору. Достатньо сказати про зміст деяких з них. Так, наприклад, у написах «династійного» характеру двічі перед добре відомими і вже згадуваними іменами Перісада стоїть ім'я Сатира (рис. 3). У зв'язку з цим, можливо, «генеалогічне древо» боспорської династії Спартоکیدів, залишене нам Діодором, доповниться ще одним правителем. Не виключено, що змістовий аспект цих написів виявиться дуже широким. Очевидно, в них закладені і відповіді на питання про остаточну дату німфейського комплексу, а також характер царської влади на Боспорі. А вказівка на етнікон німфейців остаточно знімає будь-які сумніви з приводу топографії міста Німфея в європейській частині Боспору. І нарешті, в написах, розміщених на жовтому фоні в лівому кутку фрески, містяться відомості про вихід човнів в море із зазначенням днів та місяців (рис. 6): *Ἡνοιζαμεν Καλαίως ερδομη στησαντος* (Ми відпливли сьомого числа каламайона); *Ἡνοιζαμεν Θαρρηλιωνος εικαδι* (Ми відпливли двадцятого числа таргеліона).

В іншому рядку, що стоїть поряд із згаданими, вказаний місяць тавреон. У цих написах привертають увагу два моменти: 7-ме та 20-те числа певних місяців року в уявленні давніх греків були пов'язані із святами бога Аполлона. А три весняно-літніх місяці — тавреон, тарге-

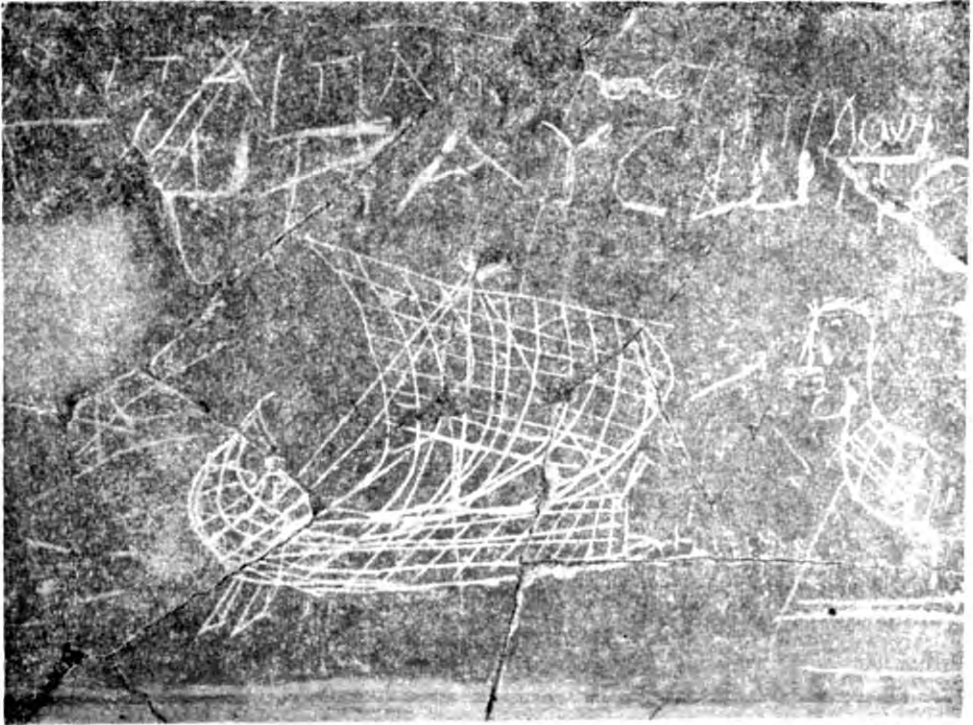

Рис. 4. Парусні човни.

ліон і каламайон — відповідають мілетському календарю. Вважається, що апойкії, як правило, наслідували календарному численню своїх метрополій. Даний напис є документальним свідченням, що підтверджує припущення дослідників про існування на Боспорі календаря Мілета.

В образотворчому комплексі фрески має місце свого роду феномен, що потребує спеціального вивчення. Це військовий човен-трієра (судно з трьома рядами весел) вирізаний у верхньому жовтому пласті штукатурки на всю його ширину (рис. 7). Довжина човна 1,20 м. Гра-

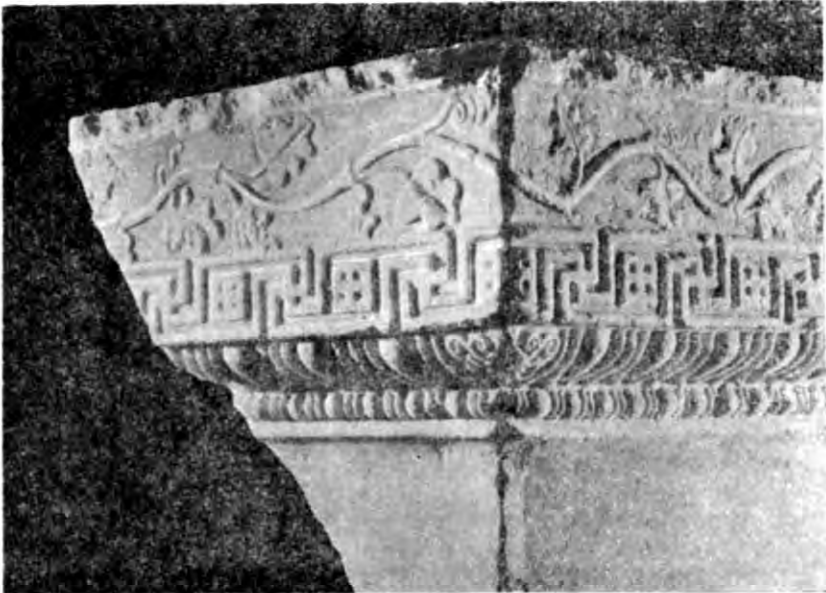

Рис. 5. Фрагмент мармурового вівтаря з рельєфним декором.

Рис. 6. Написи з відомостями про вихід човнів у море.

фічний рисунок дає унікальну інформацію про влаштування елліністичного судна з деталями його зовнішнього вигляду, а також частково внутрішнього оформлення та декоративного оздоблення.

Занурений під хвилясту ватерлінію кулястої форми кіль з металевим тараном в носовій частині (форштевень) переходить у високо піднятий акропостоль з головою бородатого чоловіка в профіль (рис. 8). Корма (ахтерштевень) також завершується акропостелем — прикрасою у вигляді щита та хвоста півня (рис. 9). З обох боків її знаходяться рульові весла із всіма деталями конструкції. Під акропостелем — символічне зображення двоколонного храму, в якому за традицією розміщувалась фігура божества-рятувальника. Три яруси отворів для весел зміщені в шаховому порядку. Над ними зібране полотно (ажурна смуга), що спускалося під час шторму чи стоянки судна (рис. 10). Крім того, зображені: верхня та нижня палуби, фальшборт, воїнські щити по бортах, надпалубні надбудови для еліти команди на кормі та на носі, отвори для трапів та якір на передній частині кіля. В декорі човна наявна і скульптура — протоми коней та голови лебедів на довгих шнях, що означали підпори в надбудовах. Кінські півфігури подані у ракурсі, що дозволяє припустити їх особливе функціональне призначення в ролі кронштейнів, що підтримували звисаючий над водою майданчик — транс. На передній

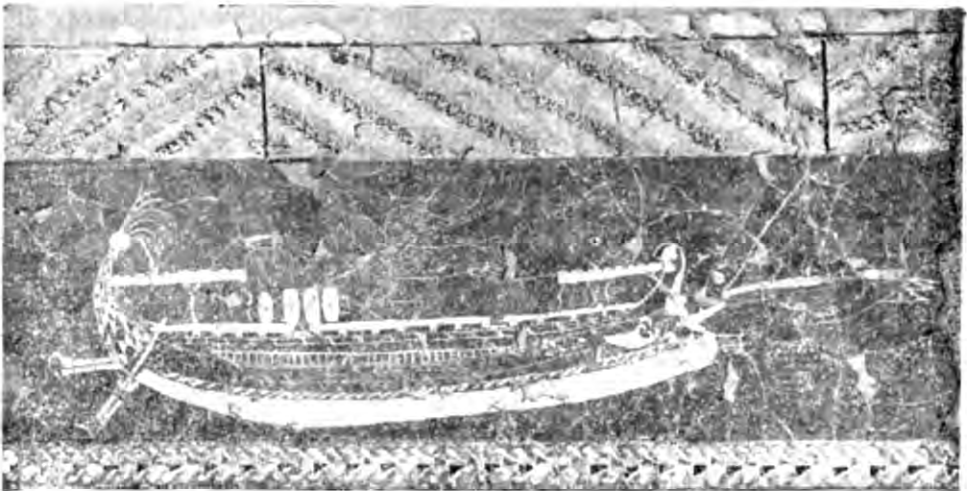

Рис. 7. Фрагмент фрески з зображенням трієри «Ізиди».

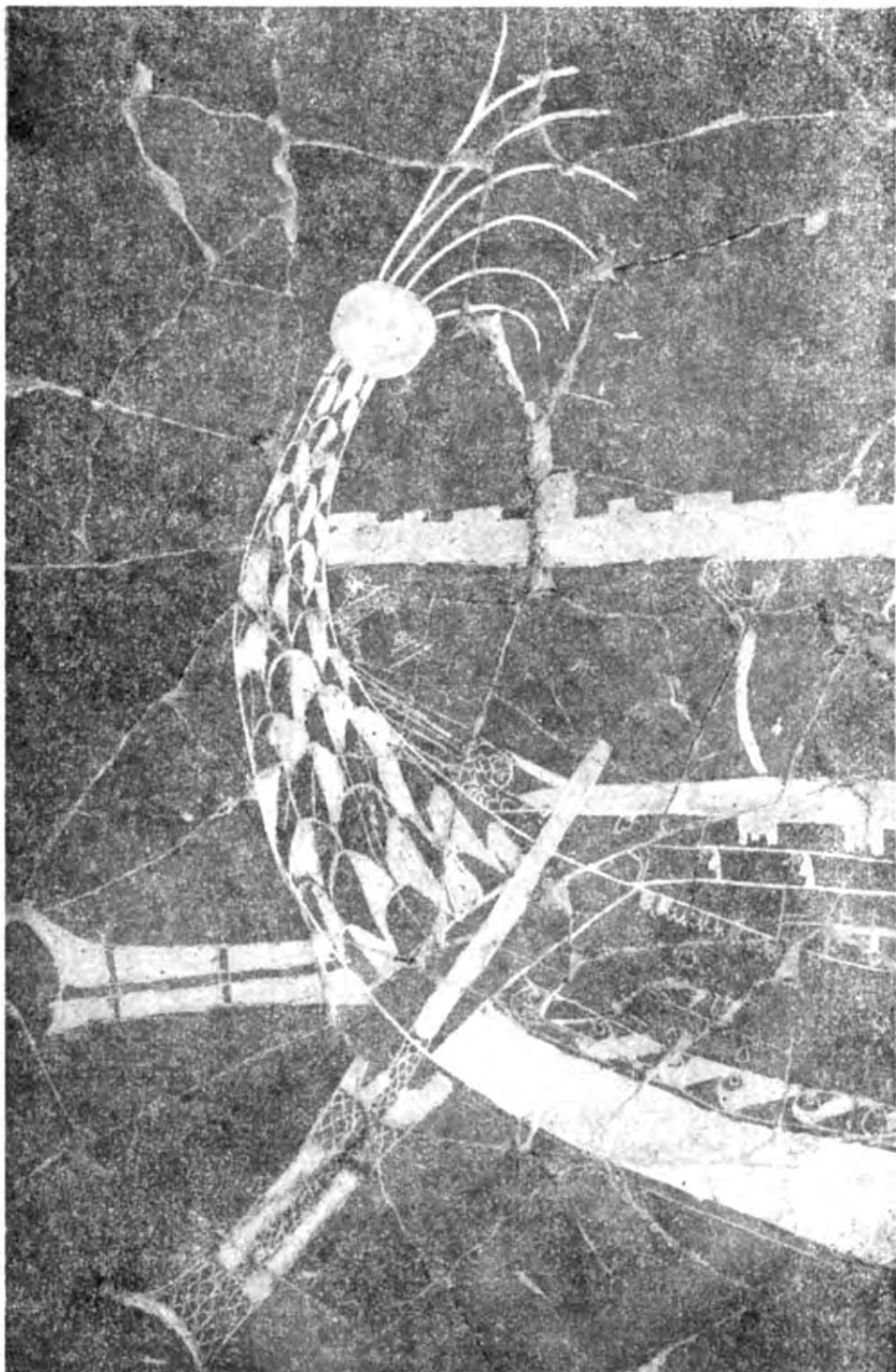

Рис. 8. Кормова частина трієри «Ізіда» (деталь).

частині борта човна чітко накреслена його назва ΙΣΙΣ, що є ім'ям найбільше шанованої у птолемеєвому Єгипті богині Ізиди (рис. 11). Слід відзначити, що екстер'єр судна вміщує ще ряд декоративних елементів, які пов'язують з Єгиптом, а саме: зображення Діоскура в гостроверхій шапочці з конем, розміщених в прямокутній ажурній рамці, лускатий «папірусний» орнамент, що оздоблював кормову частину.

Рис. 9. Носова частина трієри «Ізіда» (деталь).

Характерною особливістю єгипетських суден є куляста форма кіля, що має місце і в нашому випадку.

В композиції наявні і символічні сюжети, зміст яких поки не зовсім ясний. Так, наприклад, на місці мачти та паруса розміщений величезний птах з тризубцем у міцних лапах (рис. 12). Не піддається

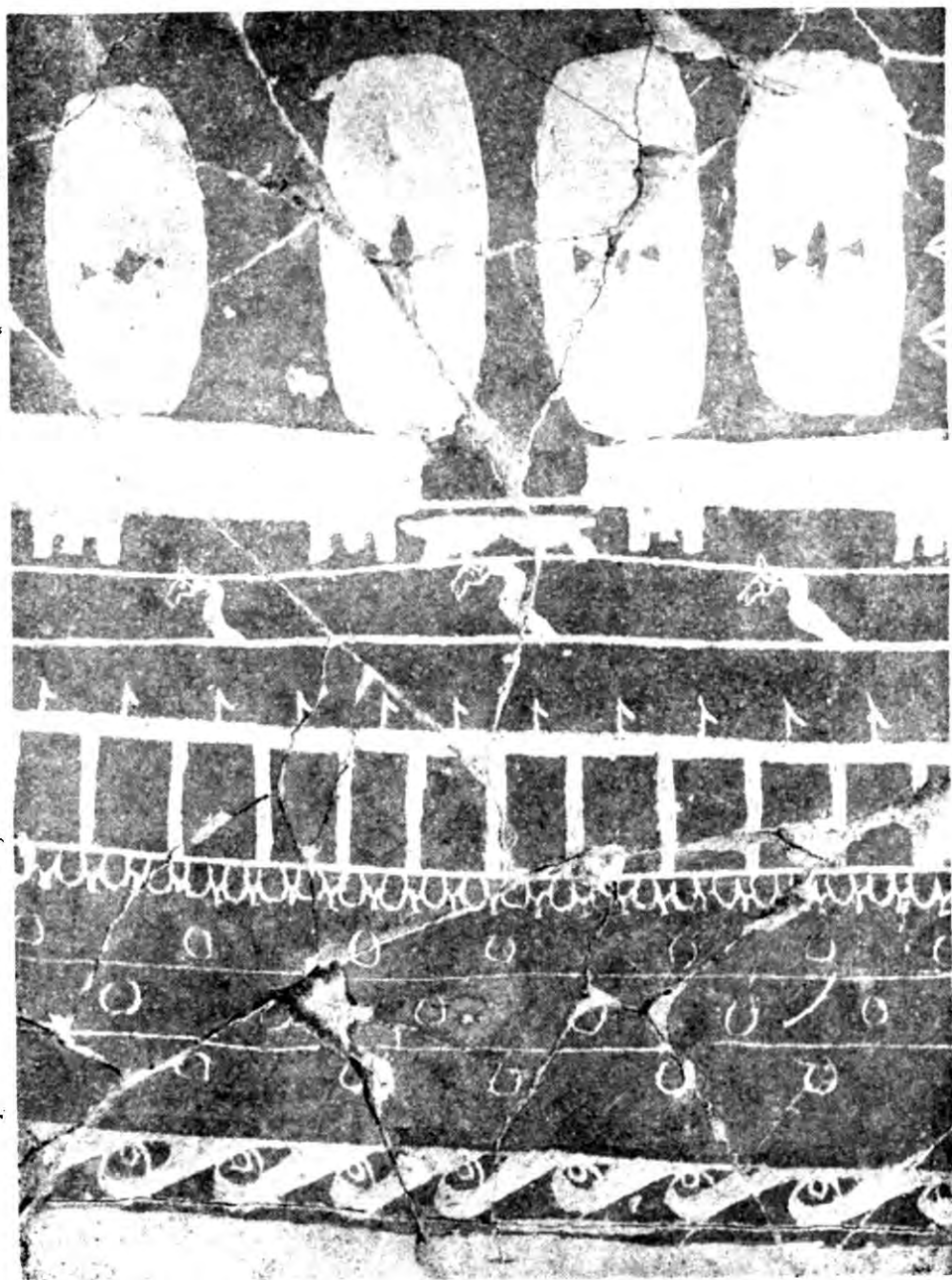

Рис. 10. Борт трієри «Ізіда» (деталь).

прочитанню і профільна голова чоловіка на форштевні, хоча і можна припустити в ній зображення східного божества, скоріше всього, Серапіса. В зображенні парусного воєнного судна, що пливе перед тараном «Ізіди», очевидно, можна бачити своєрідне авторське рішення відобразити сцену битви чи символіку небезпеки, якій наражався човен на своєму шляху. Одночасно можна з впевненістю відзначити, що неохайні рисунки (у вигляді людини з піднятою рукою над щитом і тварини над човном) з'явилися пізніше і не мають відношення до первісного задуму композиції. А зображення човна вирізано на стіні, безсумнівно, першим і, можливо, якийсь час було єдиним. Підтвердженням є ряд фактів: вибір місця для нього у верхньому фризі недалеко від кута і відсутність на даній ділянці інших раніших написів,

Рис. 11. Напис з назвою трієри і зображення Діоскура з конем.

як врешті і пізніших; масштаб рисунка і техніка виконання типу графіто, що відрізняло його від інших різьблених зображень, а також з художнього боку, що дозволяє віднести човен до категорії творів мистецтва.

Складається враження, що різьбяр, який відобразив човен так грамотно та детально, не лише чудово знав корабельну справу, а, швидше, мав відношення до судна або бачив його особисто, коли воно стояло в німфейській гавані. Рисунок являв собою креслення, в якому відсутній масштаб (рис. 13). Проте його можна підрахувати і реконструювати за зовнішнім виглядом з достатньою долею точності.

Параметри човна і співвідношення окремих його частин, зокрема довжини, висоти та міри остійності, відповідають звичайним нормам

Рис. 12. Птах з тризубцем.

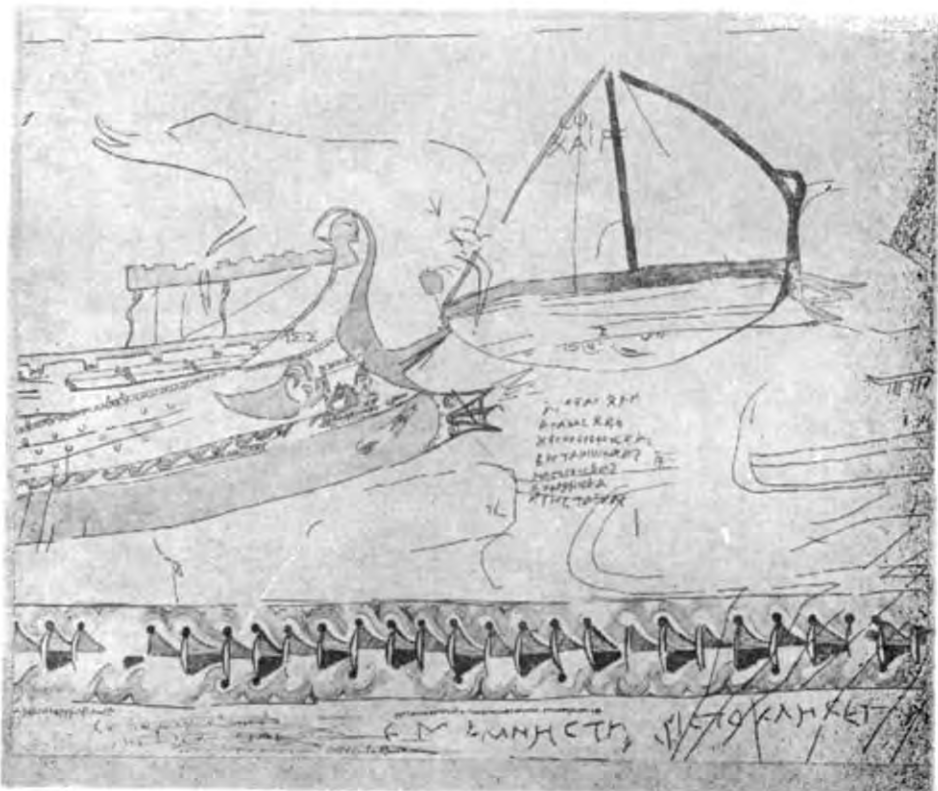
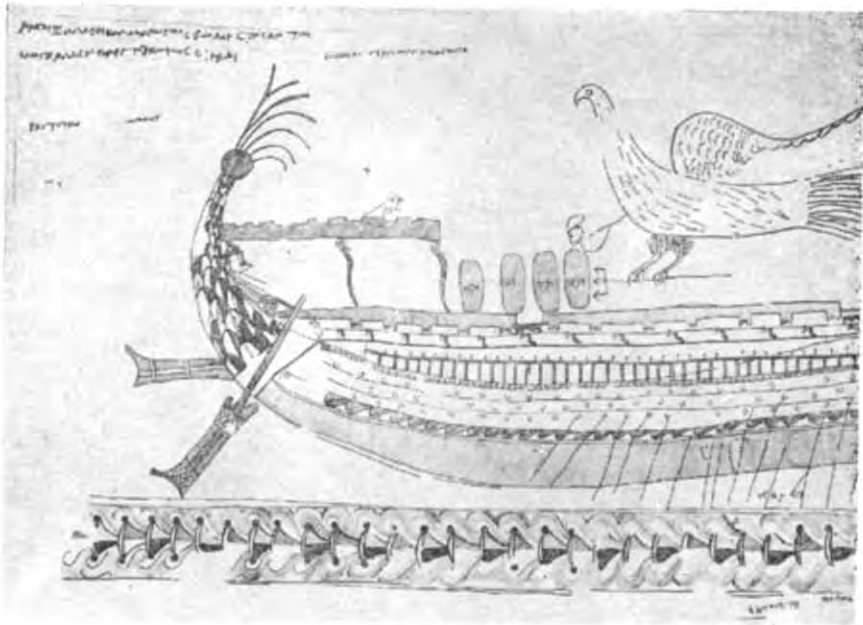
парусників, тобто приблизно один до чотирьох. Для визначення реальної довжини німфейського судна можуть служити рівні проміжки між отворами для весел. У кожному ряді їх 27. Якщо прийняти це число за дійсне, то за мінімальним розрахунком (при умові, що кожним веслом управляє один грабець) судно буде мати довжину близько 60 м чи трохи більше, а висота і ширина відповідно у чотири рази менше.

Наведені розрахунки можуть внести корективи в стійку думку спеціалістів про розміри трієр античного часу, довжина яких нібито коливалася в межах від 25 до 46 м, ширина від 4 до 6 м. Швидше, такі параметри могли бути у бойових трієр, що складали, як відомо, починаючи з V ст. до н. е. основу військового флоту майже кожної античної держави. Для місій же політичного характеру, які суміщали, як правило, і торгові інтереси, будувалися великі комфортабельні судна, які одночасно несли і військову функцію для гарантування безпеки під час плавання у відкритому морі.

Про успіхи давніх греків у мистецтві кораблебудування відомо з літературної спадщини, особливо елліністичного і римського часів. Так, Афіней повідомляє про сіракузький човен, у будівництві якого брав участь Архімед. За його описом — човен-палац з розкішними фасадами та інтер'єрами був настільки великий, що жодна гавань не могла прийняти його. В результаті він був відправлений в Єгипет в подарунок царському двору, де після прибуття назавжди був поставлений до причалу в гавані Олександрії під назвою «Олександріда». В пізній новелі Лукіана розповідається про човен «Ізіда», який йшов із хлібом з Єгипту в Італію та на шляху причалив у Піреї. Вустами пірейців, здивованих розкішшю та розмірами судна, що прибуло до них, Лукіан захоплено описує його та дає точні параметри в ліктях. При перекладі на сучасні виміри довжина цього човна складала близько 60 м, висота і ширина — 15 м.

Ці і подібні свідчення давніх авторів цікаві насамперед тим, що німфейський рисунок фактично підтверджує їх, тобто являє собою своєрідну гарну ілюстрацію описів, що дійшли до нас.

Таким чином, на стіні німфейського святилища, пов'язаного, за нашими припущеннями, з божествами-покровителями моря і море-

плавців Афродітою та Аполлоном, безперечно, зображений єгипетський човен під назвою «Ізіда». Вище наводилися аргументи на користь такого тлумачення. Припустити його боспорське чи якесь інше походження неможливо ще і тому, що культ богині Ізиди, як зрештою і інших богів єгипетського пантеону, в першій половині III ст. до н. е. не існував в Північному Причорномор'ї. Їх визнання відбувалося тут пізніше. Навряд чи таку назву в цей час могло мати і малоазійське судно. Поява рисунка в священному місці не могла бути випадковою. Очевидно, в ньому відбилися відображення якихось важливих

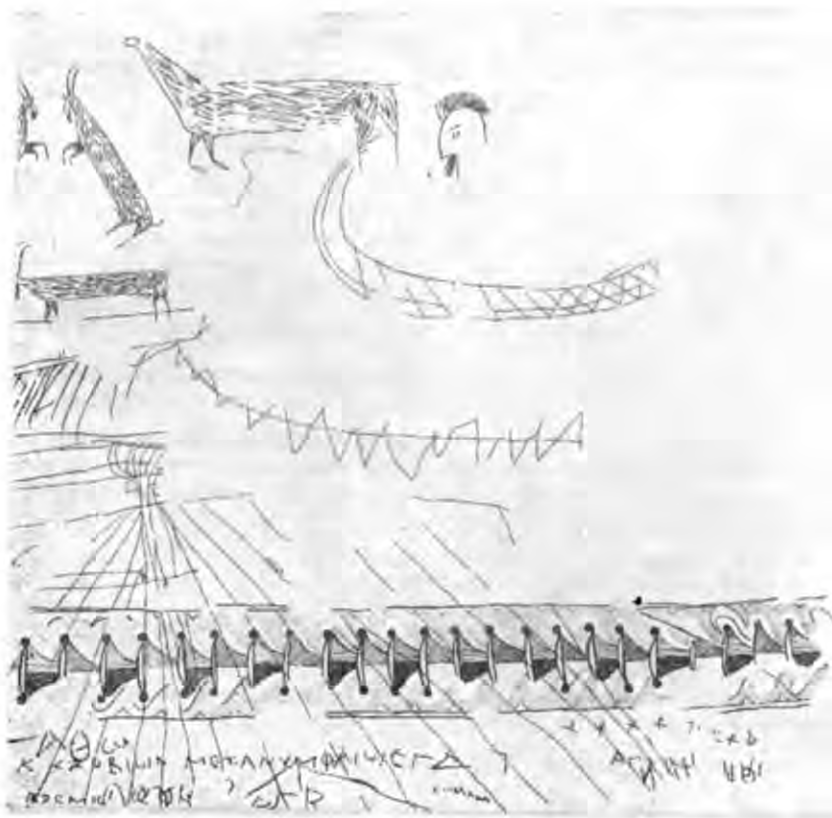

Рис. 13. Фрагмент фрески з зображенням трієри «Ізіда». Прорис лівой, середньої і правої частин зроблений художником-реставратором В. В. Шацьким.

реальних подій, що відбувалися на Боспорі, найбільш вірогідніше — в Німфеї.

Отже, ми можемо з достатньою вірогідністю припустити, що під час правління Перісада II з Єгипту на Боспор прибув з якимись цілями великий човен, що вразив німфейців. Ця обставина надає знахідці особливе звучання у розв'язанні проблеми, що давно дискутується в науці про боспоро-єгипетські відносини, і тісно пов'язаного з нею питання про економічне становище Боспорського царства в III ст. до н. е. Проте це особлива тема, що потребує спеціального вивчення та висвітлення.

В даному зв'язку згадаємо лише одну обставину, до якої звичайно апелюють всі дослідники, які торкаються цієї проблеми. Йдеться про відомий лист на папірусі з «архіву Зенона» про прийом 21 вересня 254 р. до н. е. послів боспорського царя Перісада II Птолемеєм II Філадельфом. У листі відзначається, зокрема, і те, що боспорське посольство повинно було бути прийнятим при Птолемеєвому дворі з особливим вшануванням. З документа з усією очевидністю випливає, що правителі обох держав — Боспорського царства та Єгипту — взаємно були зацікавлені в цей період у дружніх контактах і наносили один одному візити для переговорів. У цьому зв'язку знаменна і поява єгипетського човна «Ізіда» на берегах Боспору Кімерійського. Висновок напрашується сам собою: чи не був цей човен також посольським. У всякому разі його парадний вигляд і розміри цілком відповідають подібній політичній місії.

Як бачимо, нова німфейська фреска вмщує багатий матеріал з історії Причорномор'я та Середземномор'я елліністичної епохи. Це історичне джерело виключної інформативності, надзвичайно перспективне для істориків, археологів та епіграфістів.

Н. Л. ГРАЧ

Новый памятник эллинистического времени из Нимфея

Резюме

В 1982 г. при раскопках боспорского города Нимфея в слое эллинистического времени был обнаружен новый материал исключительной информативности. Это фрагментированная полихромная штукатурка, улавшая со стены помещения, которое входило в систему архитектурного ансамбля культового назначения. Выполненная в технике энкаустика, фреска состоит из горизонтальных красных и желтых полос, разделенных яркими орнаментированными фризами. Вся ее поверхность (около 15 м²) покрыта всевозможными графическими рисунками, знаками и текстами, большая часть которых связана с морской тематикой.

Памятник надежно датируется характером шрифта надписей, их содержанием и сопутствующим материалом второй четвертью III в. до н. э., т. е. временем правления боспорского царя Перисада II.

Среди многочисленных изображений парусных кораблей главное место занимает военное судно — триера. На передней части борта начертано его название — «Изида», т. е. имя египетской богини. Подробно воспроизведенный внешний облик парадного корабля содержит в декоре еще ряд элементов, позволяющих связать его с Египтом. Это обстоятельство придает новой находке особое звучание в решении давно дискутируемой в науке проблемы боспоро-египетских отношений и тесно связанного с ней вопроса об экономическом состоянии Боспорского государства в первой половине III в. до н. э.

¹ Попередні повідомлення про знахідку з короткою інтерпретацією див.: Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее. — ВДИ, 1984, № 1, с. 81—88. Реставрація пам'ятки ще не закінчена. Її комплексне фізико-хімічне дослідження та техніко-технологічний аналіз будуть виконані в Лабораторії наукової реставрації монументального живопису та хімічній лабораторії Державного Ермітажу.

На сьогодні визначно лише приблизні розміри стіни: довжина 5,20 м, висота — 2,5—3 м. Багато фрагментів ще не знайшли свого місця в панно, а в малюнках та написах є лакуни, які можуть бути заповнені в процесі роботи. Через те дане повідомлення також має попередній характер без перекладів написів, які будуть вивчені Ю. Г. Виноградовим. Ми пропонуємо увазі лише фактичний матеріал і деякі, як нам здається, беззаперечні коментарі, які пізніше будуть доповнені, розширені чи, навпаки, відкинуті.

І. К. СВЕШНІКОВ

Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр.

Звенигород, як давньоруське місто, вперше згадується в літопису під 1086 р. в зв'язку з вбивством володимир-волинського князя Ярополка¹, потім (до 1235 р.) ще 14 разів. У 1124 р. після смерті перемишльського князя Володаря Звенигород став стольним містом його сина Володимирка, який у 1126 р. приєднав до свого князівства Перемишль, а в 1141 р. — Теребовль. У 1144 р. Володимирко переніс свою столицю у Галич. В 1144 і 1146 рр. Звенигород двічі витримав облогу військ великого князя київського Всеволода². Незважаючи на відсутність літописних даних, очевидно, Звенигород, як і інші давньоруські міста, був зруйнований ордами хана Батия на початку 1241 р., що підтверджується наявністю на городищі шару XIII ст. зі слідами пожежі.

У с. Звенигороді Пустомитівського району Львівської області збереглося пошкоджене земляними роботами XVIII ст. і 1950-х років городище площею 12 га та сліди оточуючих його пригородів. Стародавнє місто захищалося рукавами літописної р. Білки і непроходимими на той час, також згаданими у літопису, болотами. Топоніміка сучасного Звенигорода (назви урочищ Замосточчя, Стяги, П'ятницьке, Загороди, Бативиця) допомагає уточнити топографію давнього міста та окремі історичні події.

Археологічне дослідження Звенигорода розпочав автор у 1953 р.³ До 1959 р. на двох підміських могильниках в урочищах Гойова Гора